

Moiseichuk I.I. The image of Ukrainian Cossacks in the paintings of the artist N. Samokysh

The article is devoted to the main stages of life and work of the Ukrainian artist Nikolai Samokysh. The author focuses on the artist's paintings, which depict Ukrainian Cossacks. On the basis of scientific literature and the works of art conducted a study about the image of the Cossacks on canvas during the battle. The General historical situation and artistic life of the con are also analyzed.

Key words: painting, Cossacks, Mykola Samokysh, Nizhin.

20.02.2019 р.

УДК 069/5(477)2-526.62.«18»

О.І. Травкіна

**СПИСКИ ЧУДОТВОРНОЇ ІКОНИ
«ОХТИРСЬКА БОГОРОДИЦЯ» ІЗ ЗІБРАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-
ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»**

У статті вперше оприлюднені списки чудотворної ікони «Охтирська Богородиця» із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Проведений аналіз показав, що зібрання ікон «Охтирська Богородиця» відображає досить широке коло списків цієї ікони кінця XVIII–XIX ст., написаних у різноманітній манері та техніці, які були поширені на Чернігівщині. Введення їх до наукового обігу дозволить дослідити регіональні особливості іконографії, колорит, художні засоби іконописців двох порубіжних регіонів – Чернігівщини та Слобожанщини.

Ключові слова: чудотворна ікона «Охтирська Богородиця», списки ікони, іконографія, Розп'яття, Слобожанщина, Чернігівщина.

Дослідження сакральної спадщини України, зокрема, Північного Лівобережжя, насамперед, ікономалярства, яке упродовж XVII–XIX ст. було домінуючим напрямком в образотворчому мистецтві, не втрачає своєї актуальності і в наш час, з огляду на довгі роки атеїзму, коли багато ікон було знищено, а вивчення їх іконографії, образної системи, художньої структури та колориту знаходилося під забороною. Тому збереження, введення до наукового обігу, вивчення, оприлюднення та каталогізація ікон є одним з першочергових завдань сучасного мистецтвознавства.

Серед сільських і міських верств населення значного поширення та розповсюдження мали списки відомих чудотворних ікон. Поряд з такими чудотворними іконами Чернігівщини, як «Троїцько-Іллінська Богородиця», «Слецька Богородиця», «Домницька Богородиця», «Дігтярівська Богородиця», «Любецька Богородиця», «Ладинська Богородиця», «Іржавецька Богородиця», «Мохнатинська Богородиця», «Руденська Богородиця», «Леньківська Богородиця», «Баликінська Богородиця» у великій пошані була ікона «Охтирська Богородиця» – найбільш відома чудотворна ікона Слобожанщини, порубіжного з Чернігово-Сіверщиною регіону. Зібрання

**Рис. 1. Ікона «Охтирська Богородиця».
Кінець XVIII – початок XIX ст.**

Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» нараховує десять списків чудотворної ікони «Охтирська Богородиця».

В останні роки мистецтвознавці приділяли чималу увагу дослідженню цієї сакральної пам'ятки, акцентуючи увагу на історії явлення ікони «Богородиця Охтирська», іконографічних особливостях, виявляючи іконописців та майстерні, в яких писалися списки ікон [1]. Нагадаємо, що ікону знайшов священник Д. Поланський у 1739 р. в Охтирці, що була полковим містом на Слобожанщині. За свідчувати чудеса ікони 1746 р. в Охтирку вирушав чернігівський єпископ Амвросій Дубневич [2, с. 85]. У 1751 р. Синод оголосив її чудотворною. Церковні кола та світська влада популяризували ікону і списки чудотворної ікони, які писали іконописці Сумщини (м. Охтирка, с. Борисівка), Харківщини (м. Чугуїв). Вони набули чималого поширення, в тому числі й на Чернігівщині.

Дослідники відзначають незвичну для східного православного іконопису іконографію ікони. Мистецтвознавці одностайні в думці, що образ Богородиці, відтворений на іконі у вигляді молодої дівчини з непокритою головою та молитовно складеними руками перед Розп'яттям, було запозичено із західноєвропейської іконографії. Проте, поки що не вдалося знайти прямих аналогій цій іконографії у європейському мистецтві, а лише вказується на поширення подібних зображень серед румунських народних ікон [3, с. 59]. Можна припустити, що іконографічний сюжет, який ліг в основу іконографії «Охтирська Богородиця», склався у європейському живописі у XVI–XVII ст., у період панування стилю бароко, характерними рисами

Рис. 2. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

Рис. 3. Ікона «Охтирська Богородиця». 1785–1864 рр.

якого була передача експресії, напруги, надзвичайної скорботи, екзальтованості, містичних настроїв та різних видів. Відомі, наприклад, картини знаних художників про моління святих, донаторів, духовних осіб перед Розп'яттям, наприклад: Ель Греко «Св. Франциск молиться пе-

Рис. 4. Напис на зворотному боці ікони «Охтирська Богородиця». 1785 р.

ред Розп'яттям» (1587–1597 рр.), Лодовіко Буті «Св. Фома Аквінський молиться перед Розп'яттям» (1600 р.), Лукас Кранах Старший «Кардинал Альбрехт Бранденбурзький перед Розп'яттям» (1520 р.) тощо. У той же час з'являються нові іконографічні композиції Богородиці без Богонемовляти, такі, наприклад, як «Богородиця скорботна» (Mater Dolorosa), яка глибоко сумує за своїм сином (Бартоломео Естебан Мурильо «Матір скорботна», 1660 р.), ікона «Богородиця скорботна» (з румунського монастиря Сихастрія) та інші. Існує думка, що джерелом іконографії ікони «Охтирська Богородиця» був західноєвропейський переказ, згідно з яким ще в юні роки у Діви Марії було видіння Розп'яття Господа. Оскільки ікона ілюструє переказ Західної церкви, атрибути ікони відповідають західним символам благочестя: відповідне складання рук та непокрита голова Богородиці [3, с. 59].

Серед ікон «Охтирська Богородиця» із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» привертає увагу, насамперед, ікона, яка була придбана заповідником у 1998 р. (КН-1607, И-2-754) (Рис. 1). Ікона написана професіональним іконописцем на дошці з двома різними шпугами, олійними фарбами, розміром 29,3 x 22 см, вставлена у різьблену позолочену раму (33 x 40 см). Поясне зображення Богородиці у напівчетвертному повороті та нахиленою головою вліво, у яскравому червоному мафорії, синій туніці з золотою облямівкою, з молитовно складеними руками, займає майже всю площу ікони. Обличчя Богородиці, обрамлене хвилястим коричневим волоссям, що спадає на плечі, модельоване за допомогою м'яких світлотіней у дусі барокового реалізму: миловидний округлий овал, прямий ніс, виразні очі з дугоподібними чорними бровами, червоні маленькі уста відображають український ідеал жіночності. Відтіняє лик Богородиці золотавий німб. Для ікони також характерна певна умовність та схематизм, статичність, нерухомість у трактуванні постаті Богородиці. Іконописцю вдалося передати спокійну незворушність, тужливий вираз, журбу Богородиці, які у поєднанні з досить реалістичними виражальними засобами у написанні об-

Рис. 5. Ікона «Охтирська Богородиця». 1848 р.

личчя створюють цікавий образ української Діви Марії. Перед Богородицею, зліва, на пагорбі – невелике Розп'яття, написане достатньо спрощено, проте з деякими реалістичними деталями: з ран, де цвяхи пробili руки та ноги Христа, з рани під ребром, виразно стікають червоні краплі крові. Ікона обрамлена невеликою рамкою. Внизу ікони напис: «Изображеніе Ахтирскія Богоматерь». Стилiстичні особливості ікони, яскравий, виразний колорит дозволяє датувати ікону кінцем XVIII – початком XIX ст.

У якійсь мірі образ Богородиці цієї ікони наслідує, правда уже досить спрощене, зображення на іконі «Охтирська Богородиця», яка надійшла у фонди заповідника 1989 р. (КН-805, И-2, 655) (Рис. 2). Ікона написана на дошці олійними фарбами, має розміри 33 x 28 см, близькі за розмірами до попередньої ікони, і датується другою половиною XIX ст. Богородиця також у червоному мафорії та темно-синій туніці з облямівкою, простоволоса, темно-коричневе волосся спадає на плечі. Навколо голови німб. Впадають в око непропорційно великі руки Богородиці, складені в молитовній позі, які займають значне місце по центру і достатньо акцентовані на передньому плані. Зліва – невелике за розмірами Розп'яття на досить умовно написаному пагорбі. Зображення Богородиці перед Розп'яттям було свого часу обрамлене темною рамкою, яка нині ледь проглядається. На берегах ікони є залишки від цвяхів, якими кріпилися металеві шати. Внизу напис: «Изображеніе Пресв. Богородицы Ахтырскія».

Ікона «Охтирська Богородиця», яка була придбана у мешканця м. Чернігова 1985 р. (КН-673/2, И-2, 621) (Рис. 3), написана на дошці олійними фарбами, її розміри 39 x 31,5 см,

Рис. 6. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

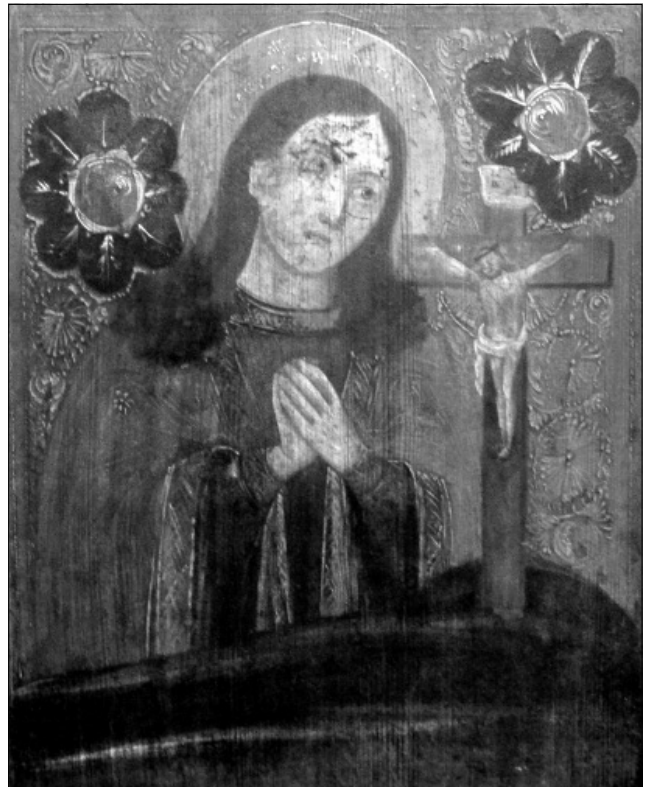

Рис. 7. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст. датується 1864 р., про що свідчить напис внизу ікони. Дійсно, поясне зображення Богородиці Охтирської з непокритою головою та молитовно складеними руками перед невеличким Розп'яттям традиційне для XIX ст. Зелене тло ікони

Рис. 8. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст.

Рис. 9. Ікона «Охтирська Богородиця». Друга половина XIX ст. та орнаментована рамка, яка обрамляє зображення, може свідчити, що ікона була написана чугувським майстром. Внизу ікони – напис, як і на іконах із цього осередку, розділений зображенням двоголового орла (герб Російської

імперії) у круглому червоному медальйоні: «Изображение Пресвятыя Богородицы Афонрской (допущена помилка (?) 1864 года». На зворотному боці ікони, між двома шпугами, у бароковому картуші, виконаному червоною фарбою, розміщений ще один напис: «1785 года июня 29 (?) числа преставился коллезкій советникъ Михайло Васильевъ синъ сие(?) инокъ погребенъ же 30 въ той же день внесена икона Богоматерь Ахтирскія в церковь Святителя Христова Николая» (Рис. 4). Як бачимо, ікона має два написи. Напис внизу ікони, де зазначена дата 1864 р., а також стиль та манера, в якій написана ікона, дозволяє, певніше за все, датувати її 60-ми роками XIX ст. У той же час дата на звороті ікони – 1785 р. – може вказувати, що ікона була написана у кінці XVIII ст., а у 1864 р. була переписана. Стан збереження ікони не дуже добрий, проте привертає увагу лик Богородиці, обличчю якої притаманні риси, характерні для манери письма XVIII ст. Щодо Михайла Васильєва, який був колезьким радником і помер 29 червня 1785 р., то можна припустити, що він був жертводавцем церкви св. Миколая і в день його похорон до цієї церкви внесли ікону «Охтирська Богородиця». Треба зазначити, що церков, присвячених св. Миколаю, було багато. Наприклад, в Охтирці на той час теж існувала Миколаївська церква. Глухівська Миколаївська церква кінця XVII ст була відома далеко за межами колишньої гетьманської столиці. Миколаївська церква була і в Чернігові, звідки походить ікона. Будували їх і в Запорозькій Січі. Ікона «Охтирська Богородиця» також була у запорожців у великій пошані. Відомо, що у 1770 р. у соборну Миколаївську церкву містечка Нові Кодаки, центра Кодацької паланки Запорозької Січі (нині західна частина м. Дніпра), була перенесена ікона «Охтирська Богородиця», яку на початку XIX ст. передали до Самарського Миколаївського монастиря. Отже, напис на іконі, мабуть, мав засвідчити важливу подію про внесення ікони «Охтирська Богородиця» до Миколаївської церкви. Це ще одне документальне підтвердження значимості ікони «Охтирська Богородиця» та її популярності у регіоні.

Ікона «Охтирська Богородиця», яку передав до заповідника у 1983 р. староста Воскресенської церкви м. Чернігова М.М. Богдан, була написана у 1848 р. (КН-609/1, И-2, 576) (Рис. 5). Вона складається із двох дошок, які скріплені двома шпугами, має розміри 53 x 43 см, тобто належить до стандартних розмірів народних ікон, поширених на Чернігівщині. На іконі зображення Богородиці у молитовній позі перед Розп'яттям написано у досить спрощеній, лаконічній манері, обрамлене зеленою рамкою з червоними півоніями. Береги ікони прикрашені зеленим рослинним орнаментом. Внизу ікони напівстертий напис, розділений зображенням двоголового орла (герб Російської імперії) у круглому червоному медальйоні: «Изоб(ражение).....Ах(тырской)...1848». Наразі ікона передана на реставрацію до Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Сподіваємося, що після реставрації буде відновлено напис, який може містити додаткову інформацію про ікону.

Рис. 10. Ікона «Охтирська Богородиця». Кінець XIX ст. – початок XX ст.

У зібранні заповідника зберігаються також дві ікони «Охтирська Богородиця», написані у манері народних ікон Північної Чернігівщини, близькій до народного малюнка та декоративного розпису: жовте орнаментоване тло, світле зображення Богородиці на всю площину ікони, досить схематичне та площинне, оздоблене по кутках крупними квітами, що свідчить про написання ікон у цьому регіоні. Ікони (КН-1633, И-2-821, КТВ-217/448) (Рис. 6, 7) мають практично однакові розміри (52 x 43 см), складаються з двох дошок, із двома шпугами. Для кожної ікони властива конкретна індивідуальність у зображенні Богородиці з широким золотавим німбом навколо голови, на якому є напис «Образъ Богородицы Ахтырскія». Близькою до цього кола ікон за розмірами та стилем є ікона «Охтирська Богородиця», яка була передана у 1988 р. з Миколаївської церкви с. Гірськ Щорського району Чернігівської обл. (КН-796/4, И-І-411) (Рис. 8), а також ікона «Охтирська Богородиця», що надійшла до заповідника 1995 року (КН-1177, И-2-736) (Рис. 9). Проте, ці ікони відрізняються від двох вищеназваних більш темним колоритом. Зображення Богородиці та крупнопелюсткові квіти угорі розміщені на темному тлі.

Ще одна народна ікона «Охтирська Богородиця» була придбана заповідником у 1998 р. (КН-1530, И-2-789) (Рис. 10). Її розміри 37 x 26 см, дошка з однією шпугою. На відміну від двох попередніх ікон із квітками, ця ікона написана у дещо іншій манері. Вона в якійсь мірі наслідує традиційні ікони «Охтирська Богородиця», на-

Рис. 11. Ікона «Охтирська Богородиця». XIX ст.

писані в майстернях Слобожанщини, звичайно, за спрощеною, лаконічною іконографічною схемою. Проте колорит ікони інший: переважають теплі, яскраві, червоні, світло-коричневі кольори.

Писали ікони «Охтирська Богородиця» й російські іконописці. У колекції знаходиться нещодавно відреставрована ікона «Охтирська Богородиця», яка надійшла до заповідника у 1971 р. (КН-26, И-2-425) (Рис. 11). Її розміри 28 x 20 см, датується XIX ст., написана темперними фарбами у традиційній техніці, яку використовували російські іконописці. Богородиця зображена зі схрещеними, а не складеними у молитовній позі руками як на українських іконах та творах європейського живопису, перед невеликим Розп'яттям, під яким – череп та кості Адама – символи зображення гори Голгофа, на якій був розп'ятий Христос. Графічна лінійність, схематизм та площинність у трактуванні образу, переважання насиченого жовтого кольору, що імітував блиск позолоти, щедрий рослинно-квітковий орнамент мафорію Богородиці – характерні риси цієї ікони.

Таким чином, зібрання ікон «Охтирська Богородиця» у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» відображає досить широке коло списків цієї чудотворної ікони кінця XVIII–XIX ст., написаних у різноманітній манері та техніці, які були поширені на Чернігівщині. Введення їх до наукового обігу дозволить пізнати та дослідити регіональні особливості іконографії, колорит та художні засоби іконописців двох порубіжних регіонів – Чернігівщини та Слобожанщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Святині Сумщини. Духовне світло Богородиці Охтирської: (до 265-річчя явлення чудотворного образу): [буклет] / Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького; авт. тексту Н.С. Юрченко. – Суми, 2004. – 8 с.: іл.; Шулика, В.В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и ее списки // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: зб. наук.- популярних ст. – Х.: Мачулін, 2007. – Число 6 – С. 54–63; Паньок Т.В. Окремі нотатки до історії Охтирської Богородиці // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. праць. – 2009. – № 9. – С. 94–99.

2. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. / Ф. Гумилевский. – Чернигов: Губ. Тип., 1861. – 363 с.

3. Шулика, В.В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и ее списки // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: зб. наук. – популярних ст. – Х.: Мачулін, 2007. – Число 6 – С. 54–63.

Травкина О.И. Списки чудотворной иконы «Ахтырская Богородица» из собрания Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний»

В статье впервые обнародованы списки чудотворной иконы «Ахтырская Богородица» из собрания Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний». Проведенный анализ показал, что собрание икон «Ахтырская Богородица» отображает достаточно широкий круг списков этой иконы XVIII–XIX ст., написанных в различной манере и технике, которые были распространены на Черниговщине. Введение их в научный оборот позволит исследовать региональные особенности иконографии, колорит и художественные средства иконописцев двух соседних регионов – Черниговщины и Слобожанщины.

Ключевые слова: чудотворная икона «Ахтырская Богородица», списки иконы, иконография, Распятие, Слобожанщина, Черниговщина.

Travkina O.I. Replicas of the wonder - working icon «Okhtyrka Mother of God» from the collection of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve.

In the article replicas of the wonder - working icon «Okhtyrka Mother of God» from the collection of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve were shown. The analysis showed that the collection of icons «Okhtyrka Mother of God» displays a fairly wide range of lists of this icon of XVIII – XIX centuries written in a variety of ways and techniques that were common of Chernihiv region. Putting them into scientific use will allow you to explore regional features of iconography, color and artistic means of icon painters of two regions – Chernihiv and Slobozhanshchyna.

Key words: wonder-working icon «Okhtyrka Mother of God», replicas, iconography, the Crucifixion, Slobozhanshchyna, Chernihiv region.

19.02.2019 р.

УДК 069.5:2(477.51)«17/18»

С.В. Рой

**РЕЛІГІЙНО-СЛУЖБОВІ КНИГИ XVIII–XIX ст.
У ФОНДАХ НІЖИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ ІМЕНІ ІВАНА СПАСЬКОГО**

В статті представлені результати дослідження книжкового зібрання НКМ ім. І. Спаського, зокрема, збірки релігійно-службових книг XVIII–XIX ст. Виявлено особливості книг, час та місце їх видання, а також характерні риси їх оформлення. Стаття присвячена дослідженню та атрибуції релігійно-службових видань XVIII–XIX ст., що знаходяться у фондах НКМ ім. І. Спаського.

Ключові слова: релігійно-службові видання, Біблія, Євангеліє, Псалтир, Часослов, Кафізми, сигнатура, Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського.

Розвиток видавничої справи у XVIII–XIX ст., зокрема функціонування найбільших друкарень в Україні, свідчив про значний прогрес у культурно-освітніх процесах у цей період. Слід зауважити, що типографії у XVIII–XIX ст. випускали як світську, так і духовну літературу для просвітницьких цілей. Переважно більшість видавничої продукції типографій становили книги релігійно-морального змісту, що були призначені для широкого вжитку. Саме даний сегмент представлений у фондовому зібранні НКМ ім. І. Спаського.

Актуальність дослідження кирилических видань XVIII–XIX ст. зумовлена важливістю вивчення типографської справи та потребою створення музейних каталогів колекцій стародруків. До того ж дані видання є цінними з історичної та експонаторної точки зору.

Зазначена тема є малодослідженою. Вона в основному представлена у вигляді каталогів кирилических видань Києво-Печерської лаври, складених дослідницею Г.Є. Варварич та спеціалістом із старообрядницьких видань А.В. Вознесенським. Їх праці присвячені переважно виданням найбільших типографій в Україні та Росії [13; 14].

Богослужіння, починаючи ще з XIV ст., проводилося за особливими книгами, головними з яких були Євангеліє, Апостол (або книга діянь Апостольських) і Псалтир. Існує цілий ряд інших книг для богослужіння, зокрема Часослови, в яких прописаний порядок звершення щоденних служб, крім літургії. Церковні книги друкувалися особливим кирилическим шрифтом. До середини XIX ст. їх тиражі були більшими, ніж художньої літератури (більше п'ятнадцяти тисяч екземплярів).

Книги із застосуванням церковного шрифту у XVIII–XIX ст. в Україні видавалися у типографіях Києво-Печерської лаври, Троїцько-Ільїнського монастиря м. Чернігова; дещо більше богослужбових книг видавалося в Синодальних типографіях Москви та Санкт-Петербурга. У фондах НКМ ім. І. Спаського є 13 видань, які також в переважній своїй більшості видані у цих типографіях. Головним чином вони були надруковані в період з 1759 по 1895 рр. У фондовому зібранні церковно-службових книг представлені: Євангеліє, Псалтирі, Часослов, Кафізми, Біблія (Єлизаветинського періоду), «Житіє Миколи Чудотворця», а